

УДК 911.3

DOI: 10.31652/2786-5665-2025-7-106-116

Лебедовський А. В.

аспірант кафедри географії

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського, Україна

lebedovskyi.a@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0000-3196-8776>

ПРИРОДНА (НАТУРАЛЬНА Й АНТРОПОГЕННА) ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ СУЧАСНИХ ЛАНДШАФТІВ СХІДНОГО ПОДІЛЛЯ

Анотація. Мета: на прикладі модельного регіону – Східного Поділля, дослідити диференціацію природних ландшафтів у відповідності до їх висотно-ландшафтних рівнів та формування нової дворівневої (наземно-підземної) диференціації сучасних ландшафтів у процесі їх господарського освоєння. У процесі пізнання задіяно принципи комплексності та адаптивності і належні їм методи аналізу і синтезу, моделювання та ГІС-технологій. Показано, що у межах Східного Поділля чітко виокремлюються три висотно-ландшафтні рівні: нижній акумулятивний, середній транзитний та верхній денудаційний.

У процесі формування селитебних і промислових ландшафтів Східного Поділля, локального розвитку набула дворівнева (наземно-підземна) диференціація. Серед основних її ознак – наявність техногенного покриву, що є не лише межею між наземними і підземними ландшафтами, але й формує своєрідний ізоляційний шар між ними, а також наявність підземної глибинної диференціації, ще слабо пізнаних, ландшафтних структур. Їх подальші дослідження є актуальними з теоретичного і практичного поглядів.

Ключові слова: Східне Поділля, ландшафт, диференціація, висотні рівні, селитебні ландшафти, природо-користування.

Lebedovskyi Artem. NATURAL AND ANTHROPOGENIC DIFFERENTIATION OF MODERN LANDSCAPES IN EASTERN PODILLIA

Abstract. The differentiation of modern landscapes in Ukraine and its specific regions remains insufficiently studied by geographers and landscape scientists. Objective: Using the model region of Eastern Podillia, this study aims to investigate the differentiation of natural landscapes in accordance with their altitudinal-landscape levels and the formation of a new two-tier (surface-subsurface) differentiation of contemporary landscapes in the process of their economic development.

The research employs the principles of complexity and adaptability, along with corresponding methods of analysis and synthesis, modeling, and GIS technologies. The findings indicate that within Eastern Podillia, three distinct altitudinal-landscape levels can be clearly identified: the lower accumulative level, the middle transit level, and the upper denudation level.

Ancient and intensive economic exploitation has led to the complete anthropogenization of the natural landscapes at these levels. By the early 21st century, agricultural and forest anthropogenic landscapes have become widespread, also exhibiting altitudinal differentiation. However, in the process of developing residential and industrial landscapes in Eastern Podillia, the local emergence of a two-tier (surface-subsurface) differentiation has been observed.

Among its main characteristics is the presence of a technogenic cover, which not only serves as a boundary between surface and subsurface landscapes but also forms a peculiar insulating layer between them, as well as the existence of subsurface deep differentiation, comprising still poorly studied landscape structures. Within the two-tier differentiation of residential landscapes in Eastern Podillia, unique surface-subsurface paradyamic systems are formed, the functioning of which sometimes manifests in undesirable processes. Further research into these systems remains relevant from both theoretical and practical perspectives.

Keywords: Eastern Podillia, landscape, differentiation, altitudinal levels, residential landscapes, land use.

Актуальність дослідження. У географічних і ландшафтознавчих літературно-картографічних джерелах питання пов'язані з висотною диференціацією ландшафту у рівнинних умовах, поки що висвітлені недостатньо. Більше уваги приділяється вертикальній та горизонтальній, рідше часовій диференціації ландшафтів та геокомпонентів. Сучасний досвід оптимізації ландшафтів показує, що врахування їх висотної диференціації є необхідною умовою в розробці різноманітних, особливо регіональних проєктів і схем раціонального природокористування. Доцільно, щоб це стосувалося натуральних, натурально-антропогенних і антропогенних ландшафтів. Перші дві категорії частково пізнані; дослідження висотної диференціації антропогенних ландшафтів започатковано науковцями Вінницької школи антропогенного ландшафтознавства. Однак, і у цих дослідженнях висотній диференціації селитебних ландшафтів не приділено достатньої уваги. Враховуючи це, як модельний регіон пізнання висотної диференціації селитебних ландшафтів взято Східне Поділля загальною площею 26,5 тис. км квадратних або 4,4% території України. Східне Поділля розташоване у межах Подільської і Придніпровської височин, де висотна диференціація, у межах рівнинної території України, найбільш чітко виражена в усіх сучасних натуральних, натурально-антропогенних й антропогенних ландшафтах. Дослідження регіональних особливостей висотної диференціації сучасних селитебних ландшафтів є актуальними з теоретичного погляду й практичної значимості, чому й присвячена, у загальному, ця стаття.

Аналіз попередніх досліджень. Висотну (вертикальну) диференціацію антропогенних селитебних ландшафтів науковці почали досліджувати наприкінці другої половини ХХ століття – часу зародження антропогенного ландшафтознавства. У процесі пізнання селитебних ландшафтів було зазначено, що у міських ландшафтах вертикальний «розріз» досить потужний і в окремих випадках виходить за межі ландшафтної сфери Землі. Особливо це стосується великих міських агломерацій. Багатоповерхові будинки за своїми розмірами створюють

«міські каньйони» (Ковальчук & Колтун, 2012), а «пилові ковпаки» над містом піднімаються до висоти 1500-2000 м. (Ландшафти, 1983). Деяко пізніше висотну диференціацію міських ландшафтів почали розглядати з позицій приуроченості ландшафтно-інженерних структур до типів місцевостей та розчленованості рельєфу (Денисик & Война, 2013). Сільські ландшафти теж розглядають з позиції розташування їх на певних типах місцевостей. Зазначається, що «географія та морфологія сільських ландшафтів тісно пов'язана з типами місцевостей» (Денисик, 2014, с. 124). Дослідження щодо просторового (висотного) розташування сільських ландшафтів Поділля є у працях Л.І. Воропай та М.М. Куниці (1982), М.М. Куниці (1983); Г.І. Денисика і І.М. Войни (2013). У першому монографічному ландшафтознавчому дослідженні сільських ландшафтів Поділля (Денисик & Кізюн, 2012) найбільш повно розглянуто питання висотної диференціації сільських ландшафтів, зокрема і Вінницької області, у залежності від абсолютної та відносної висоти, типів місцевостей та розчленованості рельєфу. Висотна диференціація містечкових ландшафтів лише частково розглянута у праці Л.І. Воропай та М.М. Куниці (1982) і детальніше схарактеризована у поки що єдиному монографічному виданні присвяченому містечковим ландшафтам Східного Поділля (Денисик & Буряк-Габрись, 2021).

Мета дослідження – розглянути особливості диференціації природних (натуральних й антропогенних) ландшафтів Східного Поділля, виокремити їх висотні рівні й показати своєрідність дворівневої (наземно-підземної) диференціації селитебних ландшафтів регіону дослідження.

Методи дослідження. Методологічною основою дослідження є концепція взаємодії природи та суспільства тісно взаємопов'язаних між собою двох систем, а також теоретичні основи сучасного антропогенного ландшафтознавства. Використано принципи історизму, комплексності та адаптивності, належні їм методи – аналізу і синтезу, моделювання та польових ландшафтознавчих досліджень. Методи ГІС технологій застосовано як наскрізні.

Результати дослідження. Попередніми дослідженнями встановлено, що висотна диференціація ландшафтів в Україні найкраще виражена у межах лісополя (раніше лісо-степу) (Маринич, 1961; Маринич & Шищенко, 2005; Денисик & Кирилюк, 2010; Денисик & Война, 2013). Лісостепова смуга (лісопольова зона) поділяється на дві чітко виражених частини: Правобережну височину, що включає Волинську, Подільську і Придніпровську височини та Лівобережну низинну, до якої входять Придніпровська низовина та частково схили Східних височин. Вінницька область розташована у межах двох правобережних височин - Подільської (72%) і Придніпровської (28%). Природні умови і ландшафти цих височин детально досліджені (Географія, 2004; Середнє Побужжя, 2002; Денисик, 2014; Денисик, 2015). Встановлено також, що висотна диференціація натуральних, натурально-антропогенних і антропогенних ландшафтів на цих височинах, а відповідно і у межах Вінницької області, виражена чітко (Денисик & Кирилюк, 2010; Денисик & Война, 2013).

Подільська і Придніпровська височини характеризуються зрілим ерозійним рельєфом, який проявляється в асиметрії річкових долин. Як правило, на всіх річкових долинах півдня України правий схил крутіший за лівий (виключення становлять ліві притоки Дністра). У зв'язку з тим, що правий схил різко підноситься над заплавою на десятки метрів, а також він складений, здебільшого, породами, що легко розмиваються, то такі схили значно розчленовані глибокими ярами, балками та численними зсувами на ряд масивів, горбів, виступів. Перехід між терасами чітко виражений. У результаті значної крутизни, змив ґрунтів тут настільки інтенсивний, що місцями на поверхню виходять материнські породи. Ґрунти мають грудкувату структуру, часто щебенюваті, що сприяє швидкому стіканню дощових і талих вод, перешкоджає процесу засолення. Ці особливості крутих схилів створюють різноманітні екологічні умови, які сприяють поселенню в першу чергу лісової рослинності. Цьому ж сприяють мікрокліматичні особливості правого схилу. Зокрема це мікрокліматична ди-

ференціація, що зумовлена розчленованістю території: схили різної крутизни та експозиції, можливість формування місцевих вітрів і т. п. Також суттєве значення має і такий чинник як неможливість затримування холодного повітря в перехідні пори року на крутих схилах. У результаті цього тут більша тривалість вегетаційного періоду, менша тривалість заморозків (Денисик & Кирилюк, 2010).

Зовсім інший вигляд має лівий схил річок, зокрема Подільського Побужжя. Він складається з низки плоских надзаплавних терас, які непомітно переходять у вододіли, тут майже немає умов для яроутворення. Переважає площинний змив, у результаті чого утворюється суфозійні западини. Ґрунти характеризуються незначною змитістю і значною потужністю ґрунтового профілю. Для терас річкових долин Середнього Побужжя характерним є два типи відкладів: леси з лесоподібними суглинками та піски. Якщо на першому типі переважно поселяються лучно-степові рослини, то до другого приурочені, як правило, деревні. Серед них тут панують дерева хвойних порід, які є характерними для ландшафтів смуги мішаних хвойно-широколистих лісів (Денисик & Чиж, 2007).

На вододілах Подільської та Придніпровської височин формуються зачатки висотної диференціації ландшафтів. Якщо вододіли досить широкі, то рельєф їх мало розчленований в основному неглибокими балками. Ці території покриті незмитими чорноземами середньої потужності і в минулому були зайняті переважно степами та луками. Як тільки вододіли стають вузькими, то зразу ж посилюється їх розчленованість. Ґрунти більш змиті і на них відбувається чергування польових та лісових ділянок.

Деяка інша асиметрія річкових долин лівих (вінницьких) приток Дністра. Тут правий берег більш пологий в порівнянні з лівим. Однак, завдяки тому, що річки глибоко врізані в поверхню, їх долини вузькі, місцями каньйоноподібні. Це сприяло значному розчленуванню схилів долин. Для них характерно поширення всіх тих геоморфологічних процесів, що на інших територіях проявляються лише на правобережжі. Тому на лівих притоках Дністра лісові ландшафти пошире-

ні на обох схилах, але і тут на лівих схилах частіше зустрічаються степові асоціації.

У межах Східного Поділля (переважно територія Вінницької області) чітко прослідковується три висотно-ландшафтних рівня (Денисик & Кирилюк, 2010). Це складні парадинамічні й парагенетичні системи переважно натуральних типів місцевостей об'єднаних спільними абсолютними висотами, геолого-геоморфологічною будовою, відносною однорідністю ґрунтового покриву, мікроклімату та направленістю ландшафтотвірних процесів. Просторово розповсюджені неоднаково, суттєво відрізняються і їх площі та структура. «Знизу у верх»:

– *нижній («молодий») акумулятивний висотно-ландшафтний рівень* займає 11-13% території Східного Поділля. Представлений річищним, заплавним та надзаплавно-терасовим типами місцевостей. Він відрізняється значною амплітудою абсолютних висот – від 36 м у Придністер'ї в околицях с. Велика Кісниця Могилів-Подільського району, до 250 м у межах Середнього Побужжя. З геолого-геоморфологічного погляду нижній рівень – область акумуляції пухких новітніх відкладів. Річкова мережа тут врізана слабо, балок і «свіжих» ярів мало. Глибина місцевих базисів ерозії на нижньому акумулятивному рівні не перевищує 25-50 м. (рис. 1).

У межах східних схилів Придніпровської височини, нижній акумулятивний рівень представлений лише річищним і заплавним типами місцевостей з абсолютними висотами від 150 до 200 м. Абсолютні висоти заплавних та надзаплавно-терасових місцевостей Середнього Побужжя від 150 до 250 м. У Придністер'ї до нижнього висотно-ландшафтного рівня належать річищний, заплавний та надзаплавно-терасовий (нижні – 1-3 тераси) типи місцевостей. Їх абсолютні висоти коливаються від 36-100 м, у заплавах до 150-200 м.

– *середній («типовий») транзитний висотно-ландшафтний рівень* – переважає (близько 65%) у межах Східного Поділля. Абсолютні висоти 250-300 м. Охоплює верхні (4-7) тераси Придністер'я та третю терасу Середнього Побужжя, а також схиловий, плакорний і міжрічково-недренований типи

місцевостей.

Рельєф середнього висотно-ландшафтного рівня Східного Поділля хвилястий, неглибоко розчленований. Глибина місцевих базисів ерозії коливається тут у межах 50-80 м. Цей рівень займає найбільш припідняті ділянки межиріч Подільської і Придніпровської височин. Плакорні місцевості цих височин – це вузькі ерозійно-акумулятивні сильнотропні рівнини з абсолютними висотами 250-320 м. Потужність лесоподібних суглинків тут коливається від 2-3 м на вододілах, до 10-15 м біля підніжжя схилів. У межах «типового» рівня не менш розповсюджений і схиловий тип місцевостей приурочений до долин річок, що характеризується складним розчленованим рельєфом. Особливо «типовий» він у придністерській частині Східного Поділля. Площинна та лінійна ерозії, зсуви, просідання ґрунту та інші ерозійні процеси проявляються тут інтенсивно. Скелясті крутосхили, кам'яністі урвища, які тягнуться набагато кілометрів вздовж долини Дністра та його лівих приток, є загальною ознакою рельєфу Придністер'я. Своєрідними урочищами схилів долин басейну Дністра є урочища крутих схилів – «стілки, на яких виходять на поверхню корінні породи, а рослинний покрив частково відсутній. За образним виразом В.П. Коржика – специфічною реальністю середнього Придністер'я є «вертикальні ландшафти» (Коржик, 2024). У межах нижнього («молодого») і середнього («типового») висотного ландшафтних рівнів Східного Поділля виділено по два (нижній і верхній) яруси:

– *верхній («старий») денудаційний висотно-ландшафтний рівень*. Займає висоти від 250 до 370 м. У межах Східного Поділля займає територію Мурафських товтр. Глибина місцевих базисів ерозії зростає тут до 100-150 м. (рис. 2).

Глибокі балки і крутостінні яри в ряді випадків надають висотному рівню низькогірного характеру (Середнє Придністров'я, 2007). Верхній денудаційний висотний рівень представлений товтровим типом місцевостей (Денисик, 2014). Він охоплює рифові Гряди Мурафських товтр. Похил їх поверхні з північного заходу (абсолютна висота 300

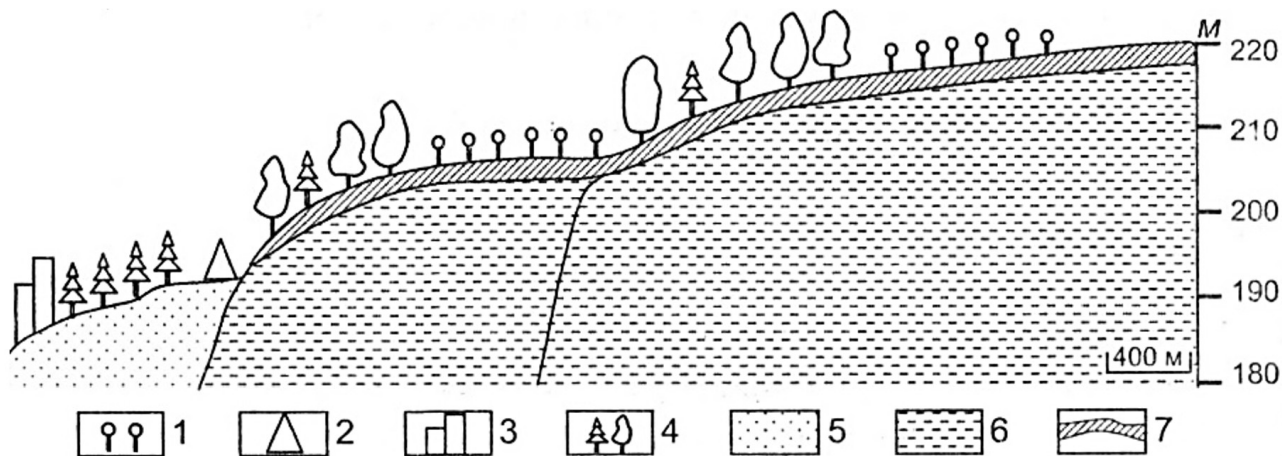

Рис. 1. Висотна диференціація ландшафтів надзаплатно-терасового типу місцевостей (с. Степашки Гайсинського р-ну Вінницька область)

Антропогенні ландшафти: 1 – сільськогосподарські; 2 – гірничопромислові; 3 – селитебні; 4 – лісові;

Інші позначки. 5 – алювіальні піски нижнього надзаплатно-терасового ярусу; 6 – алювіальні суглинки верхнього надзаплатно-терасового ярусу; 7 – ґрунтовий покрив.

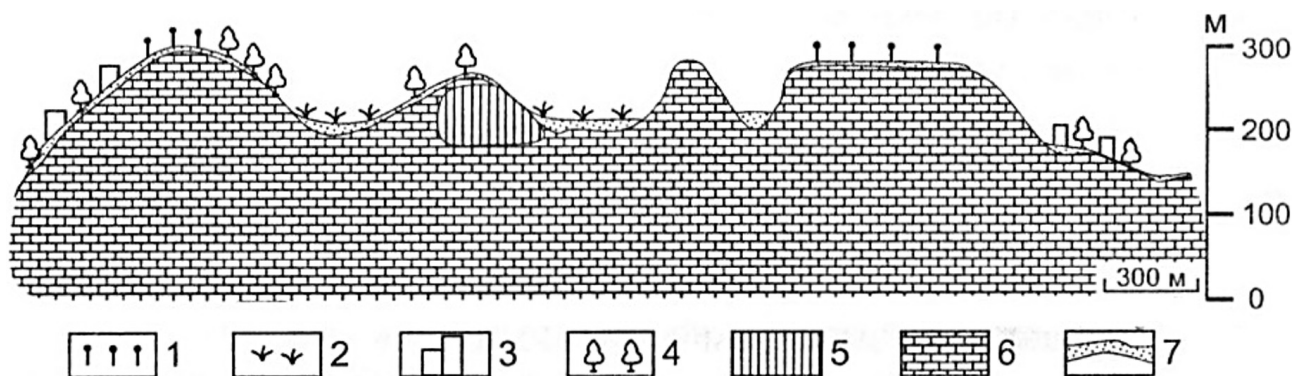

Рис. 2. Висотна диференціація ландшафтів товтрового типу місцевостей в околицях с. Березівка Могилів-Подільського району Вінницької області

Антропогенні ландшафти: 1 – сільськогосподарські польові; 2 – сільськогосподарські лучно-пасовищні; 3 – селитебні; 4 – лісові антропогенні; 5 – гірничопромислові;

Інші позначки: 6 – корінні породи (вапняки); 7 – ґрунтовий покрив.

м) на південний схід (220 м); відносні висоти перевищують 20 м. Типовими для товтрового типу місцевостей є урочища товтрових горбів висотою 5-12 м, з характерними вершинами останцями, що сформувалися у процесі тривалої денудаційної та ерозійної

діяльності (Денисик, 2001).

Упродовж минулих сторічч натуральні висотно-ландшафтні структури – рівні, яруси та їх варіанти, Східного Поділля значно антропогенізовані. Особливо це стосується їх горизонтальних ландшафтних комплексів.

У межах Середнього Придністер'я «житлові будинки, дороги, інколи городи і сади створені тут на штучних терасах схилів долин річок. На родючих землях заплави і терас розташовані городи, на плакорах – поля і господарські споруди...»(Денисик, 2014 с. 127). І не лише тут. Скрізь у межах Східного Поді-

лля антропогенні урочища і місцевості майже повністю замінили їх натуральні аналоги (табл. 1).

Однак, як показує аналіз таблиці 1, сучасні ландшафти висотно-ландшафтних структур Східного Поділля представлені переважно сільськогосподарськими (по-

Таблиця 1

Порівняльна характеристика натуральних і антропогенних висотно-ландшафтних рівнів Поділля

Природні ландшафти					
Висотно-ландшафтні рівні	Яруси	Натуральні		Антропогенні	
		Типи місцевостей	Фанові урочища	Типи місцевостей	Фанові урочища
„Молодий” аккумулятивний	Нижній	Заплавний	Річища, озера стариці, низинні болота, вербово-вільхові ліси, різнотравні луки	Заплавноставковий	Ставки, водосховища, меліоративні канали, окультурені луки та пасовища, вербняки, городи, дачні ділянки
	Верхній	Надзаплавнотерасовий	Дубові, дубово-соснові ліси, різнотравні луки, очеретяно-рогізні та осокові болота, зрідка яри та балки	Терасово-сільськогосподарський	польові сівозміни, пасовища окультурені, населені пункти, транспортні системи переважно місцевого значення
„Типовий”	Нижній	Схилувий	Дубові, букові, буково-дубові, грабово-дубові ліси, степові угруповання з переважанням ковила пірчастого	Схипово-кар'єрно-пасовищкий	дубово-грабові і грабові ліси, сади, пасовища, населені пункти, кар'єри, автомобільні дороги місцевого значення, лісокультурні посадки, зрідка польові сівозміни
		Каньйоноподібний	Дубові (з дуба скельного і черешчатого) ліси субсередземноморського типу, ковилові степи, яри та балки, урочища „стілки”	Каньйонно-подібний лісокультурно-пасовищкий	Похідні грабово-дубові ліси, урочища „стілки”, лісокультурні посадки, пасовища, зрідка сади
	Верхній	Плакорний	Лощини стоку з дубовими лісами, ковилово-типчаківі степи, заболочені степові блюдця	плакорно-польовий	Польові сівозміни, населені пункти, автомобільні і залізничні дороги загальнодержавного значення, лісокультурні посадки, сади
„Старий” денудативний		Товтровий	Дубові і букові ліси, степові ділянки на найбільш крутих схилах та міжтовтрових сідловинах	Товтрово-гірничо-промислово-лісокультурний	Похідні ліси, лісокультурні посадки, кар'єри і відвали, польові сівозміни, пасовища, населені пункти, зрідка дороги
		Останцево-вододільний	Дубові, букові та зрідка соснові ліси, різнотравні степи по між горбових сідловинах, малозадерновані вапнякові скелі, яри та балки	Останцево-пасовищкий	Похідні ліси (переважно грабові), лісокультурні посадки, пасовища, населені пункти, сади, дороги місцевого значення, частково - польові сівозміни
		Горбисто-грядовий	Букові, буково-дубові, грабові та соснові (на вапнякових відслоненнях) ліси, лучні степи по міжгорбових зниженнях	Горбисто-грядово-пасовищкий та сільськогосподарський	Пасовища, польові сівозміни, похідні ліси (переважно грабові), населені пункти, лісокультурні посадки, дороги місцевого значення

льовими, лучно-пасовичними і садовими) та лісовими антропогенними (похідними, лісокультурами), і лише *частково* промисловими (гірничо-промисловими), водними антропогенними (ставками і водосховищами), та селитебними (міськими, містечковими і сільськими) ландшафтами. Якщо у процесі розвитку сільськогосподарських і лісових антропогенних – фонових для Східного Поділля ландшафтів, не формується дворівнева (висотно-глибинна) структура, то у селитебних, промислових і водних антропогенних ландшафтах вона є визначальною ознакою. У сучасних ландшафтах Східного Поділля три зазначених дворівневих антропогенних ландшафти займають поки що невеликі (селитебні 6-8%; водні 1,7%; промислові до 1,0%) території. Однак, їх вплив на сучасний стан і подальший розвиток окремих висотно-ландшафтних рівнів та ярусів Східного Поділля суттєвий. Особливо це стосується селитебних ландшафтів (Денисик, 2015; Война & Лебедовський, 2024; Лебедовський, 2024).

антропогенного ландшафту що являє собою заселену місцевість з концентрованою забудовою; б) відведені під житлову забудову ландшафтні комплекси; в) місцевість із залишками будівель і споруд колишніх поселень людей (Гринецький, 1990). З цими визначеннями співпадає і розуміння поняття “селитебна зона” – “територія населеного пункту, що являє собою єдність матеріально-просторового середовища та процесів життєдіяльності населення, які відбуваються у її межах” (Клюшниченко, 1993).

Узагальнюючи ці, та багато інших визначень поняття “селитебний ландшафт”, Г.І. Денисик сформулював, на наш погляд, найбільш вдале й зрозуміле визначення селитебного ландшафту – «це антропогенний ландшафт, що формується і функціонує під впливом селитебної діяльності людей» (Денисик, 2014 с. 164). Звідси, якщо селитебна діяльність людей призводить до розбудови міста – формується міський, містечка – містечковий, села – сільський ландшафт (рис. 3).

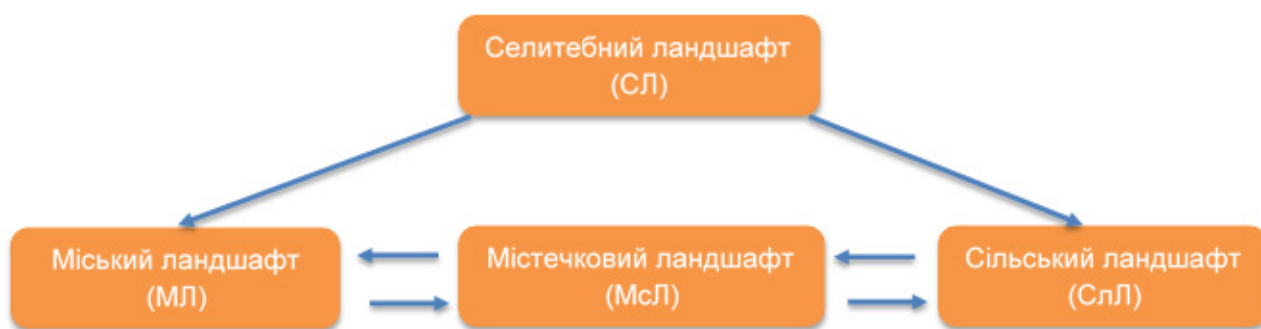

Рис. 3. Сучасні складові селитебного ландшафту

Селитебним ландшафтам науковці України і зарубіжжя приділяють достатньо уваги. Однак, єдності щодо розуміння їх сутності та визначення, поки що немає. Загалом, у розумінні поняття “селитебний ландшафт” великих розбіжностей немає – це антропогенні ландшафти заселених територій. В. Т. Гринецький дещо конкретизував поняття “селитебний ландшафт” і наводить три його визначення: селитебний ландшафт це: а) вид

Автор цього і подальших досліджень стосовно сутності селитебного ландшафту та його складових, притримується поглядів Вінницької школи антропогенного ландшафтознавства. При виділенні селитебних ландшафтів як одного із класів антропогенних ландшафтів, його складові розглядаємо як відповідні підкласи – міські, містечкові й сільські ландшафти.

Серед основних ознак селитебних

ландшафтів, що виокремлюють їх серед інших антропогенних, такі:

- селитебні ландшафти утворюють своєрідний каркас антропогенного ландшафту будь-якого регіону, а люди, техніка й інформація, що тут наявні, основне джерело їх подальшого формування й функціонування;
- із зародженням селитебних ландшафтів починається активна антропогенізація натуральних й формування антропогенних ландшафтів. У селитебних ландшафтах корінних змін зазнають усі геокомпоненти і ландшафтні комплекси, їх неодноразово перебудовують і, зрештою, селитебні ландшафти мало чим нагадують своїх натуральних попередників;
- складність історії формування, різноманіття структури та постійні зміни функціональних особливостей потребують особливих підходів і методів до пізнання селитебних ландшафтів. У цьому процесі потрібні зусилля не лише географів та ландшафтознавців, але й фахівців найрізноманітніших наук;
- селитебні ландшафти вийшли за межі натуральної ландшафтної сфери Землі і разом із гірничо-промисловими активно формують нову, антропогенну ландшафтну сферу (Денисик, 1998).

Однак, у жодній із цих та інших ознак, немає і натяку на ще одну, характерну лише для селитебних і промислових, а тим більше селитебно-промислових ландшафтів, ознаку – *дворівневність їх ландшафтної структури*. Лише у цих двох класах антропогенних ландшафтів наявна і активно формується висотно-глибинна (дворівнева) ландшафтна структура, яка не має собі аналогів в інших антропогенних ландшафтах. Не приділяють уваги цій своєрідній ознаці селитебних ландшафтів і науковці-природничники. Є лише окремі загадки про “вертикальні розрізи”, “висотну-диференціацію” (мається на увазі дворівневу) переважно міських та гірничо-промислових ландшафтів (Денисик & Война, 2013; Денисик, 2014).

При розгляді селитебних ландшафтів як дворівневих, висотно-глибинних ландшафтно-технічних систем, більше ува-

ги необхідно приділяти ознакам, що їх виокремлюють:

– *наявність нового антропогенного компоненту – техногенного покриву*. Це стосується усіх селитебних ландшафтів, однак найбільш чітко техногенний покрив виражений у містах. Поняття “техногенний покрив” – достатньо ємне. Воно включає в себе усе те нове, що сформовано людиною у процесі її селитебної діяльності. Під впливом техногенного покриву натуральні ландшафтні комплекси перебудовуються, змінюється кількісно і якісно, однак частково ще розвиваються й за природними законами які регламентуються людиною. Сформовані під впливом техногенного покриву нові зв’язки у селитебних ландшафтах призводять до суттєвих змін у спрямованості та інтенсивності природних (натуральних, натурально-антропогенних і антропогенних) процесів, появи нових, яких раніше тут не було (опускання поверхні, зсуви, лінійна ерозія, заростання та замулення водойм, підтоплення, вилуговання ґрунтів і т. п). Значимість техногенного покриву у функціонуванні селитебних ландшафтів, особливо міських і містечкових суттєва. Окремі з його ознак: “кам’янистість” – ступінь забудови, частка асфальтового, бруківчатого та іншого кам’яного покриття, поверховість забудови, взяті за основу при виділенні типів міського ландшафту;

– *техногенний покрив формує межу між висотним і глибинним рівнями диференціації селитебних ландшафтів*. Його пізнання є обов’язковим. Такої чіткої межі між наземними і підземними ландшафтними комплексами немає у жодному із класів антропогенних ландшафтів. У промислових ландшафтах вона є, однак лише на обмежених територіях. Техногенний покрив селитебних ландшафтів своєрідна й ізоляційна межа між наземними й підземними ландшафтами. Асфальтове й кам’яне покриття, утрамбовані ґрунти та ґрунтосуміші, різноманітні ізоляційні матеріали техногенного покриву, формують у містах нові умови для поверхневого стоку. Значна його частина відводиться відкритими каналами у річкову мережу. Техногенний покрив впливає і на мікрокліматичні умови селитебних ландшафтів, що показано

у численних наукових публікаціях;

– наявність у селитебних ландшафтах специфічних, ще слабо пізнаних, підземних ландшафтних комплексів і об'єктів, які є не менш важливими у процесі дослідження їх дворівневої структури. Наземні й підземні ландшафти активно взаємодіють між собою формуючи своєрідні селитебні висотно-глибинні (поверхнево-підземні) парадинамічні й парагенетичні ландшафтні системи. Частіше вони проявляються у розвитку небажаних процесів - осідання ґрунту, провалів, зсувів тощо. Постає проблема детальнішого пізнання цих систем та особливостей їх функціонування у майбутньому.

Висновки. Пізнання диференціації природних (натуральних, натурально-антропогенних, антропогенних) ландшафтів рівнинної частини України, процес складний і ще не завершений. Географи і ландшафтознавці більше уваги приділяють висотній диференціації наземних ландшафтів. Це закономірно: тут зосереджена основна господарська діяльність людей. Чіткіше висотна диференціація сучасних ландшафтів проявляється на височинах. У структурі натуральних ландшафтів тут виділено три висотно-ландшафтних рівні, а у їх межах яруси та їх варіанти. Висотним рівням і ярусам притаманні відповідні антропогенні ландшафти. Ступінь їх адапта-

ції до натуральних висотних структур, часто й показує раціональним чи ні є природокористування у досліджуваному регіоні.

У процесі тривалого господарського освоєння натуральної висотної диференціації ландшафту Східного Поділля в окремих антропогенних ландшафтах сформувалась надзвичайно складна і динамічна дворівнева наземно-підземна, або висотно-глибинна диференціація ландшафтних комплексів. Вони стають характерними для селитебних і промислових ландшафтів і виокремлюються притаманними лише для них ознаками: наявністю техногенного покриву, який одночасно є й межею між поверхневою і підземною диференціацією ландшафтів; активною розбудовою й функціонуванням ще слабо пізваної глибинної диференціації ландшафтних комплексів, формування активно діючих наземно-підземних парадинамічних систем. Особливості формування, структуру і функціонування селитебних ландшафтів Східного Поділля необхідно досліджувати з врахуванням їх наземно-підземної, тобто двохрівневої диференціації. Це дасть можливість не лише раціональніше використовувати ресурси селитебних ландшафтів, але й передбачити низку природних і господарських негативних процесів.

Список використаних джерел

- Война, І. М. (2007). Висотна диференціація сільських селитебних ландшафтів Вінницької області / Історична географія: початок ХХІ сторіччя. Вінниця. ПП Видавництво "Теза". 202-205.
- Война, І. М., & Лебедовський, А. В. (2023). Висотна диференціація антропогенних ландшафтів: сутність, прояви, значимість. *Ландшафтознавство*. 4 (2) 17-24.
- Воропай, Л.І. & Куниця, М. М. (1982). Селитебні геосистеми фізико-географічних районів Поділля: навчальний посібник. Чернівці. ЧДУ. 91.
- Галицький, В. І., Давидчук, В. С., Шевченко, Л. М. та ін. (1983). Ландшафти приміської зони Києва та їх раціональне використання. Київ. Наукова думка. 242.
- Географія Вінницької області: навчальний посібник. (2004). Ред. Г.І.Денисика., Л.Ф. Жовнір. Вінниця. Гіпаніс. 308.
- Гриневецький, В. Т. (1990). Ландшафт селитебний. Географічна енциклопедія України: В 3-х т. Київ. Українська енциклопедія ім. М.П. Бажана Т. 2. 256-257.
- Денисик, Г. І. (1998). Антропогенні ландшафти Правобережної України: монографія. Вінниця.

Арбат, 292.

- Денисик, Г. І. (1998). Природнича географія Поділля: навчальний посібник. Вінниця. Еко Бізнес Центр. 148.
- Денисик, Г. І. (2001). Лісополе України: монографія. Вінниця. Тезис. 284.
- Денисик, Г. І., & Чиж, О. П. (2007). Лісостепові Полісся: монографія. Вінниця. ПП “Видавництво “Теза”. 210.
- Денисик, Г. І., & Кирилюк, Л. М. (2010). Висотна диференціація рівнинних ландшафтів України: монографія. Вінниця. ПП “ТД “Едельвейс і К”. 236.
- Денисик, Г. І., & Кізюн, А. Г. (2012). Сільські ландшафти Поділля: монографія. Вінниця. ПП “ТД “Едельвейс і К”. 200.
- Денисик, Г. І., & Война, І. М. (2013). Висотна диференціація та різноманіття антропогенних ландшафтів: монографія. Вінниця. Вінницька обласна друкарня. 188.
- Денисик, Г. І. (2014). Антропогенне ландшафтознавство: навчальний посібник. Частина І. Загальне антропогенне ландшафтознавство. Вінниця. Вінницька обласна друкарня. 334.
- Денисик, Г. І. (2015). Антропогенне ландшафтознавство: навчальний посібник. Частина ІІ. Регіональне антропогенне ландшафтознавство. Вінниця. Вінницька обласна друкарня. 332.
- Денисик, Г. І., & Буряк-Габрись, І. О. (2021). Містечкові ландшафти Східного Поділля: монографія. Вінниця. ТОВ “ТВОРИ”. 184.
- Дмитрук, О. Ю. (2004). Урбанізаційні ландшафти: теоретичні та методичні основи конструктивно-географічного дослідження: монографія. Київ. ВГЛ Обрії. 210.
- Клюшиниченко, Є. Є. (1993). Селитебна зона. Географічна енциклопедія України: В 3-х т. Київ. Українська енциклопедія ім. М.П. Бажана. Т. 3. 172-173.
- Ковальчук, І. П., & Колтун, О. В. (2002). Антропогенна геоморфологія: навчальний посібник. Львів. Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка. 193.
- Коржик, В. П. (2024). Вертикальні ландшафти – специфічна реальність Середнього Придністер’я. Ландшафтознавство. 5 (1). 15-21.
- Куниця, М. М. (1983). Селитебні геосистеми фізико-географічних районів Вінницької області. Фізична географія і геоморфологія. Київ. Вища школа. Вип. 28. 89-96.
- Маринич, О. М. (1961). Про ярусність рельєфу рівнин (на прикладі України). / XIX Міжнародний географічний конгрес у Стокгольмі. 155-159.
- Маринич, О. М., & Шищенко, П. Г. (2005). Фізична географія України: підручник. Київ. “Знання”. 511.
- Середнє Побужжя: монографія (2002). Ред. Г.І Денисика. Вінниця. Гіпаніс. 280.
- Середнє Придністров’я: монографія (2007). Ред. Г.І Денисика. Вінниця. ПП “Видавництво “Теза”. 470 с.

Referens

- Voina, I. M. (2007). Vysotna dyferentsiatsiia sil's'kykh selytebnykh landshaftiv Vinnyts'koi oblasti / Istorychna heohrafiia: pochatok XXI storichchia. Vinnytsia. PP Vydavnytstvo “Teza”. 202–205. [in Ukrainian]
- Voina, I. M., & Lebedovskyi, A. V. (2023). Vysotna dyferentsiatsiia antropohennykh landshaftiv: sutnist', proiavy, znachymist'. Landshaftoznavstvo. 4 (2) 17–24. [in Ukrainian]
- Voropai, L. I., & Kunytsia, M. M. (1982). Selytebni heosystemy fizyko-heohrafichnykh raioniv Podillia: navchal'nyi posibnyk. Chernivtsi. ChDU. 91. [in Ukrainian]

- Halyts'kyi, V. I., Davydchuk, V. S., Shevchenko, L. M. ta in. (1983).* Landshafty primis'koi zony Kyieva ta yikh ratsional'ne vykorystannia. Kyiv. Naukova dumka. 242. [in Ukrainian]
- Heohrafiia Vinnyts'koi oblasti: navchal'nyi posibnyk. (2004).* Red. H.I. Denysyuka, L.F. Zhovnir. Vinnytsia. Hipanis. 308. [in Ukrainian]
- Hrynevetskyi, V. T. (1990).* Landshaft selytebnyi. Heohrafichna entsyklopediia Ukrainy: V 3-kh t. Kyiv. Ukrainska entsyklopediia im. M.P. Bazhana. T. 2. 256–257. [in Ukrainian]
- Denysyk, H. I. (1998).* Antropohenni landshafty Pravoberezhnoi Ukrainy: monohrafiia. Vinnytsia. Arbat. 292. [in Ukrainian]
- Denysyk, H. I. (1998).* Pryrodnycha heohrafiia Podillia: navchal'nyi posibnyk. Vinnytsia. Eko Biznes Tsentr. 148. [in Ukrainian]
- Denysyk, H. I. (2001).* Lisopole Ukrainy: monohrafiia. Vinnytsia. Tezys. 284. [in Ukrainian]
- Denysyk, H. I. & Chyzh, O. P. (2007).* Lisostepovi Polissia: monohrafiia. Vinnytsia. PP “Vydavnytstvo “Teza”. 210. [in Ukrainian]
- Denysyk, H. I., & Kyryliuk, L. M. (2010).* Vysotna dyferentsiatsiia rivnynnykh landshaftiv Ukrainy: monohrafiia. Vinnytsia. PP “TD “Edelveis i K”. 236. [in Ukrainian].
- Denysyk, H. I., & Kiziun, A. H. (2012).* Sil's'ki landshafty Podillia: monohrafiia. Vinnytsia. PP “TD “Edelveis i K”. 200. [in Ukrainian]
- Denysyk, H. I., & Voina, I. M. (2013).* Vysotna dyferentsiatsiia ta riznomanittia antropohennykh landshaftiv: monohrafiia. Vinnytsia. Vinnyts'ka oblasna drukarnia. 188. [in Ukrainian].
- Denysyk, H. I. (2014).* Antropohenne landshaftoznavstvo: navchal'nyi posibnyk. Chastyna I. Zahal'ne antropohenne landshaftoznavstvo. Vinnytsia. Vinnyts'ka oblasna drukarnia. 334. [in Ukrainian]
- Denysyk, H. I. (2015).* Antropohenne landshaftoznavstvo: navchal'nyi posibnyk. Chastyna II. Rehional'ne antropohenne landshaftoznavstvo. Vinnytsia. Vinnyts'ka oblasna drukarnia. 332. [in Ukrainian]
- Denysyk, H. I., & Buriak-Habrys, I. O. (2021).* Mistechkovi landshafty Skhidnoho Podillia: monohrafiia. Vinnytsia. TOV “TVORY”. 184. [in Ukrainian]
- Dmytruk, O. Iu. (2004).* Urbanizatsiini landshafty: teoretychni ta metodychni osnovy konstruktyvno-heohrafichnoho doslidzhennia: monohrafiia. Kyiv. VHL Obrii. 210. [in Ukrainian].
- Kliushnychenko, Ye. Ye. (1993).* Selytebna zona. Heohrafichna entsyklopediia Ukrainy: V 3-kh t. Kyiv. Ukrainska entsyklopediia im. M.P. Bazhana. T. 3. 172–173. [in Ukrainian]
- Kovalchuk, I. P., & Koltun, O. V. (2002).* Antropohenna heomorfolohiia: navchalnyi posibnyk. Lviv. Vydavnychiy tsentr LNU imeni Ivana Franka. 193. [in Ukrainian]
- Korzhyk, V. P. (2024).* Vertykal'ni landshafty – spetsyfichna real'nist' Serednoho Prydnisteria. Landshaftoznavstvo. 5 (1). 15–21. [in Ukrainian]
- Kunytsia, M. M. (1983).* Selytebni heosystemy fizyko-heohrafichnykh raioniv Vinnytskoi oblasti. Fizychna heohrafiia i heomorfolohiia. Kyiv. Vyscha shkola. Vyp. 28. 89–96. [in Ukrainian]
- Marynych, O. M. (1961).* Pro iarusnist' reliiefu rivnyn (na prykladi Ukrainy). / XIX Mizhnarodnyi heohrafichnyi konhres u Stokhol'mi. 155–159. [in Ukrainian]
- Marynych, O. M., & Shyshchenko, P. H. (2005).* Fizychna heohrafiia Ukrainy: pidruchnyk. Kyiv. “Znannia”. 511. [in Ukrainian]
- Serednie Pobuzhzhia: monohrafiia. (2002).* Red. H.I. Denysyuka. Vinnytsia. Hipanis. 280.
- Serednie Prydnistrovia: monohrafiia. (2007).* Red. H.I. Denysyuka. Vinnytsia. PP “Vydavnytstvo “Teza”. 470. [in Ukrainian]

Статтю надіслано до редколегії 28.03.2025 р.